

Osmanlı'da Hristiyan Cemaatler Arası İlişkiler: Ermeni-Süryani Örneği

İbrahim ÖZCOŞARⁱ

Atıf/©: Özcoşar, İ. (2014). Osmanlı'da Hristiyan cemaatler arası ilişkiler: Ermeni-Süryani örneği. *Mukaddime*, 5(2), 1-14.

Özet: Osmanlı hâkimiyetindeki dinî grupların birbirleriyle ilişkileri genellikle Müslümanlar merkeze alınarak incelenmiş, ancak çoğu zaman farklı dinî grupların birbirleriyle ilişkileri göz ardı edilmiştir. Bunun en önemli yansıması, toplumsal ilişkilerin çok yönlülüğünün ıskalanması ve toplumsal yapıya dair kısır değerlendirmelerdir. Bu çalışmada bu yaklaşım aşılımaya çalışılarak öncelikle Osmanlı dönemi Ermeni ve Süryani kimlikleri tanımlanacaktır. Ardından Osmanlı bürokratik yapısının uygulamaları, coğrafi birlikteliğin zorunlu kıldığı sosyal karşılaşmalar ve modern dönem sonrasındaki değişimler bağlamında Birinci Dünya Savaşına kadar ki süreçte Ermeni-Süryani ilişkileri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Süryani, Geleneksel/Modern Kimlik, Kilise, Uzlaşma-Çatışma.

Relationships among Christian Communities in Ottoman: Armenian-Syrian Sample

Citation/©: Özcoşar, İ. (2014). Relationships among Christian communities in Ottoman: Armenian-Syrian sample. *Mukaddime*, 5(2), 1-14.

Abstract: Relationships among religious groups under Islam/Ottoman rule are analyzed generally based on Muslims and the relationships among other religious groups have been ignored. Its most important reflection is the missing of versatility of social relationships and vicious assessments of social structure. By trying to overcome this approach, this study will define firstly Armenian and Syrian "identities" in Ottoman period. Then it will analyze Armenian-Syrian relationships up to the period of the First World War in the context of the applications of Ottoman bureaucratic structure, social encounters required by the geographical unity and changes in post-modern era.

Keywords: Armenian, Syrian, Traditional/Modern Identity, Church, Reconciliation-Conflict.

ⁱ Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniv., Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, iozcosar@yahoo.com.

Giriş

Osmanlı hâkimiyetinde dinî grupların birbirleriyle ilişkileri genellikle Müslümanlar merkeze alınarak incelenmiştir. Bu yaklaşımın doğal sonucu olarak Müslüman-Ermeni, Müslüman-Rum, Müslüman-Süryani vs. gibi başlıklar altında incelenen ikili ilişkilerde bir taraf, hatta merkeze alınma bağlamında ilk taraf, çoğunlukla Müslümanlar olmuştur. Bu bakış açısı tarihi, baskın unsurlar üzerinden okuma ve baskın unsuru/unsurları hayatın tüm alanlarındaki “tek merkez” olarak görme eğiliminin bir sonucudur. Elbette, baskın unsurların hayatın farklı yönleri üzerindeki etkisi yadsınamaz. Bununla birlikte “en etkin güç” olmak ile “tek etkin güç” olmak arasında önemli bir fark vardır. Osmanlı toplumunda, Müslümanların klasik ifadesiyle ‘*millet-i hâkime*’ olmaları onların hayat pratikleri içinde tek etkin güç yapmamıştır-yapması da mümkün olamazdı. Kaldı ki İslam, hayatı teorik anlamda bile sadece Müslümanlardan ibaret bir süreç olarak değerlendirmedeği gibi “İslam Toplumu” da hiçbir zaman sadece Müslümanlardan oluşan homojen bir toplum olmamıştır. Bu bağlamda Osmanlı toplumunda Müslüman olmayanlara dair çalışmaları sadece Müslümanlar üzerinden okumak ve toplumun önemli bir kesiminin kendi aralarındaki çapraz ilişkileri görmezden gelmek büyük bir eksiklik olarak kabul edilebilir. Bu eksikliğin en önemli yansıması, toplumsal ilişkilerin çok yönlülüğünün ıskalanması ve bunun bir uzantısı olarak toplumsal yapıya dair kısır değerlendirmelerdir.

Osmanlı toplumundaki dinî grupları, genellikle Müslümanlar üzerinden okumak, temel dayanakları itibariyle tarihî verilerden çok modern önyargılara dayanmaktadır. Bu önyargılar bir yandan Müslümanlara yönelik -genellikle kendilerinden olmayanlara hayat içinde çok fazla fırsat tanımadıkları gibi- diğer yandan Müslüman olmayan topluluklara yönelik-kendi içlerine kapalı ve iradesiz, bastırılmış topluluklar oldukları gibi- haksız değerlendirmelere dayanmaktadır. Humphryes (2011: 313), “*Gayrimüslimleri kendi içine kapalı ve bağımsız varlıklar olarak düşünmemeliyiz; aksine onları daha geniş toplumlara bağlayan ilişkiler ağını anlamak zorundayız*” derken tam olarak bu önyargılara değinmektedir. Bu önyargının Osmanlı tarih çalışmalarına en önemli yansıması, Müslüman olmayanların kendi aralarındaki ilişki ağının göz ardı edilmesidir.

Bu yaklaşımın önemli bir sebebi de Müslüman olmayanları, teorideki tüm ayrımlara rağmen, tek bir toplum olarak görme eğilimidir. Rum, Ermeni, Süryani vs. gibi bir dizi ayrıma rağmen ortak bir Hristiyan kimliğinin tüm bu toplulukları birbirine yakınlaştırdığı, hatta bunun ötesinde benzeştirdiği kabul edilir. Bu yaklaşım da “öteki”-“beriki” gibi modern kavramsallaştırmaların etkisindedir. Osmanlı toplumunda (veya herhangi bir İslam toplumunda), Müslümanlar “*Millet-i Hâkime*”, Müslüman olmayanlar ise “*Millet-i Mahkûme*” şeklinde tanımlanarak din üzerinden birbirlerinin doğal ötekileri olarak tanımlanmışlardır. Hristiyanlar da “*millet-i mesihyye*” olarak oldukça yüzeysel bir beriki ilişkisi içinde değerlendirilmiştir. Ama geleneksel yapı içinde “öteki”lik ve “beriki”liğin çok keskin ve sabit olduğunu söylemek mümkün değildir. Dinî kimliğin merkeziliği

bağlamında, Müslümanlar için Hristiyanlar veya Hristiyanlar için Müslümanlar doğal ötekilerdi. Ancak, her iki kimliğin hak ve sorumluluklarının birbirinden ayrılmış olması, modern öteki ilişkilerinin aksine tarafların çatışma alanlarını kısıtlamıştı. Benzeri bir şekilde Hristiyanlık kimliğine dayanan berikilik ilişkisine rağmen, birbirinden keskin sınırlar ile ayrılmış etno-dinsel kiliselerin varlığı kendi aralarında önemli bir çatışma alanı oluşturmuştur.

Bu çalışmada Ermeni ve Süryani ilişkileri yukarıda eleştirisini yaptığımız yaklaşım/ lar aşılımaya çalışılarak incelenecektir. Bu bağlamda öncelikle tarihsel arka planı üzerinden modern öncesi Ermeni ve Süryani kimlikleri tanımlanacak, ardından Osmanlı bürokratik yapısının uygulamaları, coğrafi birlikteliğin zorunlu kıldığı sosyal karşılaşmalar ve modern dönem sonrasındaki değişimler bağlamında Ermeni-Süryani ilişkileri incelenecektir.

Ermeni ve Süryanilerin 'Kim'liği

Ermeni-Süryani ilişkileri öncelikle bu iki kavramın, Osmanlı döneminde neye karşılık geldiğini tanımlamayı gerektirir. Bu bağlamda ilk sorular “*Ermeni kimdir?*”, “*Süryani kimdir?*” olacaktır. Bu sorulara zihnimizin modernlik ve sonrasının algılarıyla vereceği cevaplar oldukça anakronik sapmalar içermektedir. Bu tanımlarda anakronizmi aşmanın yolu, geleneksel kimlik ile modern kimlik arasındaki önemli bir ayrımın altını çizmekle mümkün olabilir. Modern dönemde bireylerin kişisel kimlik kabulleri üzerinden oluşan gruplar esas alınır. Gelenekte ise tersi bir durum söz konusudur. İçine doğulan grupların (*cemaatlerin*) kimlik tercihleri bireyin kimlik oluşumunda daha etkilidir. Modern anlayışın bireysel kimliği ön plana çıkaran yaklaşımına karşın gelenekte toplumsal kimlik ön plandadır. Bu çalışmada da Ermeni ve Süryani kimlikleri kolektif kimlikler olarak değerlendirilecektir.

Geleneksel anlamda kolektif Ermeni ve Süryani kimliklerinin ana belirleyicisi inançtır. Teorik anlamıyla oldukça soyut çağrışımlara sahip olan inancın hayat pratiklerine yansımaları, günlük ritüellerden evrensellik iddiasındaki hukuka kadar oldukça geniş bir alanı kapsamaktaydı. Bu kadar geniş alanda teoriye sahip inancın en somut hâli ise oldukça gelişmiş bir kurumsal yapıya sahip ‘*Kilise*’ organizasyonudur. Geleneksel anlamda hem Ermenileri hem de Süryanileri kiliseden bağımsız tanımlamak mümkün değildir. Ermeniler Hint-Avrupa kökenli bir halk olmalarına karşın Hristiyanlık sonrasında Ermeni kimliğinin en belirgin tanımlayıcısı kilise olmuştur. Arami-Asuri kökenli Süryaniler için de aynı durum söz konusudur. Modern dönemin milliyetçi yaklaşımları öncesinde, Ermeni olmak Ermeni Kilisesi’ne, Süryani olmak Süryani Kilisesi’ne bağlı olmak demektir. Bu bağlılık bir yandan inanç olarak bu kiliselerin ilkelerine bağlı olmak diğer yandan

¹ Bu çalışmada Süryani kavramı, Ortodoks Süryaniler/Süryani Kadimler veya tarihsel adlandırma ile Yakubileri ifade edecektir. Süryani Kilisesi’nden tarih içinde ayrılmış diğer kiliseler çalışmanın kapsamı dışındadır.

kilisenin hayat içindeki idarî rolünü kabullenmek anlamı taşıyordu. Kısacası; Ermeni veya Süryaniliğe mensup olmanın anlam ilişkisi, etnik olarak Ermeni veya Asuri-Arami olmanın hatta Hristiyan olmanın ötesinde, kilise üzerinden kurulmaktaydı.

Süryani Kilisesi, birinci yüzyıl gibi oldukça erken bir tarihte, Antakya'da kurulmuştur (Çelik, 1996: 51 vd). Ermenilerin Hristiyan olmalarıyla ilgili farklı rivayetlere rağmen kapsayıcı bir Ermeni kilise teşkilatlanması dördüncü yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır (Atiya, 2005: 344). Ermeni ve Süryani kiliselerinin en önemli ortak özelliği, her iki kilisenin de Kadıköy Konsili (451) karşıtı monofizit görüşü benimsemiş olmalarıdır. Hem bu görüş birliği hem de her iki kilise tarafından Bizans etkisindeki Rum Kilisesi'nin ortak düşman olarak görülmesi iki kilise arasında bir sempati oluşturmuş olmalıdır (Jetkins, 2008: 118). Osmanlı döneminde monofizit görüşü iki kilise arasındaki en önemli ortak noktalardan biri olarak görülmüş ve resmî konumlandırmada bu ortak nokta dikkate alınmıştır. Ancak on dokuzuncu yüzyıla ait bazı kaynaklarda monofizit görüşün Süryaniler arasında, onları aynı görüşteki Ermeni ve Kıpti kiliselerine yaklaştıracak kadar önemsenmediği belirtilmektedir (Eastern Churches, 1850: 64).

İki kilisenin ortak bir özelliği de kuruluşlarında veya yeniden yapılandırılmalarında etkin olan din adamlarının adıyla anılmalarıdır. Ermeni Kilisesi dördüncü yüzyılın başlarında Ermeni Kilisesi'nin kuruluşuna öncülük eden Aziz Gregorius'a atfen Ermeni Gregoryen Kilisesi olarak adlandırılmıştır. Yine beşinci yüzyılda teolojik tartışmalar ve Bizans baskısı sebebiyle dağılmaya yüz tutan Süryani Kilisesi Urhay Metropoliti Yakub tarafında yeniden teşkilatlandırılmış, bu tarihten sonra hem Doğu hem de Batılılarca Monofizit Süryaniler, Yakubî olarak adlandırılmışlardır (Atiya, 2005: 202-206). Gregoryen ve Yakubî adlandırmaları, modern dönemin millî isimlendirmeleri ön plana çıkaran yaklaşımı etkili oluncaya kadar Ortodoks Ermeni ve Süryaniler tarafından kabul görmüştür.

Ermenilerin ve Süryanilerin yaşadıkları coğrafyanın Osmanlı hâkimiyetine girmesinin geleneksel kimliklerinde değişiklikler yaptığı söylenemez. Osmanlı hâkimiyeti, geleneksel Ermeni ve Süryani kimliklerinin hem kendini koruduğu/koruyabildiği hem de iktidarca korunmasına özen gösterildiği bir dönemdir. Hatta Osmanlı uygulamalarının, geleneksel kimliklerin muhafazası bağlamında işlevsel bir rolü olduğundan da bahsedilebilir. Osmanlı'nın sadece Müslüman olmayanlarla ilişkili değil, toplumsal yapıdan ekonomiye kadar tüm alanlarda geleneği korumayı ilke edinmesi bu işlevsel rolü özetlemektedir. Resmî metinlerde sıkça ifade edilen “*kadimden berü olıgeldüğü üzere*” vb. ifadeler bu anlayışın göstergesiydi.

Geleneği koruma ilkesi, Osmanlı Devleti'nin de bir “*iktidar*” olduğu ve tüm iktidarlar gibi tebaasının kimliğine, en azından resmî anlamda, müdahale eğiliminde olduğu gerçeğini değiştirmez. Osmanlı müdahalesi, kimlikleri asimile etme yaklaşımından çok, mevcut kimliği olduğu hâliyle kendi idari sistemi içinde

konumlandırmaya dayanmaktadır. Bu konumlandırma Müslüman olmayan cemaatler için, araştırmacılar tarafından “Millet Sistemi” olarak adlandırılan, hem isimlendirme hem de içerik olarak oldukça tartışmalı bir hukukî sistem üzerinden yapılmıştır (Bkz; Braude, 1982 ve Kenanoğlu, 2004). Tüm tartışmalara rağmen, Osmanlı Devleti’nin Müslüman olmayan cemaatlerle ilgili idari ve hukuki tasarrufları, onların hem devlet hem Müslümanlar hem de her bir cemaatin yekdiğeri ile ilişkilerinde önemli etkenlerden biri olmuştur. Bu bağlamda Ermeni-Süryani ilişkilerinin önemli bir boyutunu Osmanlı Devleti’nin bu uygulamaları belirlemiştir.

İktidarın Uygulamaları Bağlamında Ermeni-Süryani İlişkileri

Süryanilerin yaşadığı coğrafya İstanbul Ermeni Patrikliğinin ihdasından 54 yıl sonra, 1515’te, Osmanlı sınırlarına katıldı. Süryaniler Osmanlı sınırlarına katıldığı andan itibaren, Osmanlı idari istemi içinde konumlandırıldılar. Ermeni, Süryani ve Osmanlı Devleti arasındaki bürokratik ilişkilerde belirleyici unsur, özellikle on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı resmî kayıtlarında oldukça net belirtilen Süryani Patrikliğinin Ermeni Patrikliğine bağlı olması meselesidir. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı resmî kayıtlarında Süryaniler ve Süryani Patrikliği tanımlanırken “*Ermeni milletine tabi Süryani taifesi*”, “*Ermeni milleti kullarına bağlı Süryani taifesi*” veya “*Ermeni yamakları*” gibi ifadeler kullanılmaktadır. Yine, aynı yüzyılda Süryani patriklerinin, patriklik beratlarının İstanbul Ermeni Patrikliği aracılığıyla alınması, Osmanlı bürokrasisinde Süryanilerin Ermenilerle ilişkilendirildiğini göstermektedir. Ancak bu ilişkinin ne zaman başladığı ve kapsamı tartışma konusudur.

Ermeni Patrikliğinin, Süryani Patrikliği üzerinde yetkili kılındığına dair en önemli gösterge on dokuzuncu yüzyıldaki Süryani patrik atamalarının Ermeni Patrikliği aracılığıyla yapılmış olmasıdır. 1847’de Süryani Patriği İlyas’ın ölümü üzerine Patrik Yakub’a verilen beratla Ermeni Patrikliğine bağlılık oldukça net bir şekilde vurgulanmaktadır: “*Ermeni Patrikliğine dâhil Halep ve Şam ve Rakka ve Diyarbekir ve Mardin ve Musul ve Kilise-i Deyruzzafaran ve tevabii Yakubi Süryani Patriği olan İlyas Matran nam rahibin vefatı...*”⁴ Ancak on altı ve on sekizinci yüzyıllar arasındaki kayıtlar, bu atamalar için her zaman Ermeni patriğinin aracılığına ihtiyaç duyulmadığını göstermektedir. On altıncı yüzyılın sonlarına ait bir belgede Süryani patriği seçimlerinde, Diyarbekir valisinin onayının yeterli olduğu anlaşılmaktadır (Günay, 2002: 256). On yedinci yüzyılın ikinci yarısında Halep, Van, Mardin ve Amid kadılarına gönderilen bir hatt-ı hümayunda, Süryani patriğinin Edirne’de padişaha müracaat ederek, Süryani patrikliğinin Halep kadısı ve müteselliminin arzıyla kendisine verildiğini, başkalarının ise Amid kadısı arzıyla

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.SYS., 2812/ 21.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi; “998 Numaralı Divân-ı Hümayûn Defterleri Katalogu” Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait 15 No’lu Defter 1251-1329.

⁴ 352 No’lu Diyarbekir Şer’iye Sicili, Evâil-i Zilkade 1263 tarihli belge.

patrikliği ele geçirme çabasında olduğunu bildirdiği ve adı geçen patriğin beratının muteber olduğu dolayısıyla da meşru patriğin kendisi olduğu belirtilmiştir (Kenanoğlu, 2004: 110-112). 1744 tarihli bir kayıтта, piskopos olarak adlandırılan Süryani patriğinin seçim süreci kısaca şöyle özetlenmektedir: Cemaatin ricası, Halep-Amid ve Ruha gibi cemaatin yaşadığı yerlerdeki kadıların arzı, başdefterdarın telhisi ve tüm bunların sonucunda padişahın onayı/beratı⁵. Bu süreçte de Ermeni patrikliğinin herhangi bir dahli yok gibidir.

Bu bilgiler bize, on altı ve on sekizinci yüzyıllarda Osmanlı bürokrasisinde Ermeniler ve Süryaniler arasında herhangi bir bağıllık ilişkisi olmadığına dair örnekler sunmaktadır. Ancak Osmanlı'da Müslüman olmayanlara dair çalışmalarda İstanbul'da temsilcisi bulunmayan Hristiyan cemaatlerin Rum veya Ermeni patrikliklerden biri tarafından temsil edildiği belirtilmektedir (Eryılmaz, 1996: 34). Süryanilerin de bu yüzyıllarda her zaman olmasa bile bazı durumlarda Ermeni patrikliğinin aracılığına başvurmak zorunda kaldığı kabul edilebilir. Ancak bu gevşek bağıllık, on sekizinci yüzyılın sonlarında daha etkili bir bağıllığa dönüşmüştür. 1782 tarihli bir kayıтта İstanbul Ermeni patriğinin Süryaniler üzerinde yetkili kılındığı görülmektedir (Kenanoğlu, 2004: 110-112). Bu tarih aynı zamanda Süryani Patrikliğinin ikiye bölündüğü ve ilk kez oldukça güçlü bir Katolik patrikliğinin ortaya çıktığı döneme denk düşmektedir (Özcoşar, 2014: 208). Bu durum, her iki cemaatin Katolik(leşme) tehlikesi karşısında, böyle resmî bir bağıllıkla ittifak içine girmeye rıza gösterdikleri şeklinde okunabilir. On dokuzuncu yüzyıldaki tüm kayıtlar ise Ermeni patrikliğinin bu yetkisinin oldukça baskın bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

On dokuzuncu yüzyılda Süryanilerin İstanbul'la tüm yazışmaları Ermeni patrikliği üzerinden yapıldığı gibi, Süryanilere ait resmî arşivler de Ermeni evrakları içinde yer almıştır. Süryanilerin beratları *Ermeni Berat Defteri*'nde⁶ yer alırken, Süryaniler ile ilgili hükümler ise, *Ermeni Atik Ahkâm Defteri*⁷ ile *Ermeni Ahkâm Defteri*'nde⁸ yer almıştır. Süryanilere ait arşivlenmiş tek defter, *Kadim Yakubî Defteri*⁹ isimli ve "1251-1329" tarihli tek sayfalık bir defterdir⁹. Yine yüzyılın sonlarında İstanbul'un Galata kazasının Kasımpaşa ve Tersane-i Amire bölgesindeki Ermeni ve Süryanilerin nüfus kayıtları tek bir defterde tutulmuştu¹⁰.

Ermeni patrikliğinin Süryaniler üzerinde yetkili kılınması iki cemaat arasında, sınırları iktidarca belirlenmiş bürokratik bir ilişki ağının oluşmasını da sağlamıştır. Bu bürokratik ilişki genel olarak İstanbul'la yapılan yazışmalarda bir

⁵ 313 nolu Diyarbekir Şer'îye Sicili, 16 Şevval 1157/27 Ra 1160 (vasale) tarihli belge.

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 998 numaralı "Divân-ı Hümayûn Defterleri Kataloğu" Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait 9 No'lu Defter 1255-1328.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 998 numaralı "Divân-ı Hümayûn Defterleri Kataloğu" Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait 8 No'lu Defter 1236-1274.

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 998 numaralı "Divân-ı Hümayûn Defterleri Kataloğu" Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait 10 No'lu Defter 1277-1324.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, "998 Numaralı Divân-ı Hümayûn Defterleri Kataloğu" Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait 15 No'lu Defter 1251-1329.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, NFS.d 530

aracılık olarak kendini göstermiştir. Taşrada ise böyle bir ilişki yoktu. Süryani cemaat temsilcileri yerel idareciler ile ilişkilerinde Ermeni cemaat temsilcilerinin aracılığına başvurmak zorunda değillerdi. Ancak yerelden merkeze gönderilen bazı kayıtlarda Süryani cemaati neredeyse tamamen göz ardı edilerek Ermeni başlığı altında kaydedilmiştir. Bunun en bariz göstergesi cizye kayıtlarıdır. 1840 tarihinde Mardin'de muhtemelen yerel görevlilerce tutulan cizye kayıtlarında, Süryaniler ayrı bir başlık altında belirtilmişti. Bundan sadece 7 yıl sonra, Bedirhan Bey isyanının ardından, muhtemelen merkezden atanan görevlilerce yapılan cizye tahririnde ise Süryani köylerinin tamamı Ermeni olarak kaydedilmiştir¹¹. Öyle anlaşılıyor ki bu konuda İstanbul ile taşradaki uygulama birbirinden farklıydı.

Bu bürokratik ilişkinin, sosyal yapı içinde iki cemaat arasında bir üstünlük ve ayrıcalık pozisyonu oluşturup oluşturmadığı aşağıda tartışılacaktır. Ancak idari yapı içinde bir üstünlük ve ayrıcalık oluşturduğu açıktır. Süryanilerin on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar İstanbul'da temsilcilerinin bulunmayışı, Ermenilerin aracılığının onlar için uzun süre bir zorunluluk olmasına sebep olmuştur. Bu durum özellikle on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren yoğunlaşan Katolikleştirme girişimlerine karşı iki cemaatin ittifak edebileceği bir zemin oluşturmuştur. Bu ittifaka rağmen on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren Süryaniler artık İstanbul'da resmî makamlar ile aracısız irtibat kurmak için girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Bu girişimlerin bir sonucu olarak 1852'de İstanbul'da ilk resmî Süryani cemaati temsilcisine rastlamaktayız¹². Bu tarihten sonra Süryanilerin resmî anlamda bağımsız temsil edilme taleplerinin, Ermeni patrikliğinin bunu engellenmeye çalışılması bu bağlılığın Ermeni patrikliği açısından önemsenen bir ayrıcalık olduğunu göstermektedir.

Coğrafi Birliktelik: Sosyal Zorunluluk-Sosyal Karşılaşmalar

Ermeni-Süryani ilişkilerinin temel belirleyicisi şüphesiz coğrafya olmuştur. Geniş bir coğrafyaya yayılmış Ermenilerle onlara nazaran daha dar bir coğrafyada yaşayan Süryanilerin karşılaşma alanları oldukça fazlaydı. Osmanlı resmî kayıtlarında Süryanilerin yaşadıkları coğrafya “Bağdad ve Diyarbekir ve Mardin ve Musul ve Şam ve Haleb ve Rakka ve havalisi” olarak neredeyse belli bir kalıp içinde verilir. Süryani Patrikliğinin merkezi Mardin başta olmak üzere Süryanilerin nüfusunun bulunduğu Amid, Harput, Haleb, Musul gibi tüm şehirler ve bunların çevrelerinde aynı zamanda yoğun bir Ermeni nüfusu bulunmaktaydı. Coğrafi birliktelik, sosyal hayatta Ermeni-Süryani ilişkilerini bir tercih meselesi olmaktan çıkarmış bir zorunluluk hâline getirmiştir.

Bu coğrafi birlikteliğin doğurduğu ilişki düzeyi bazen, idarî bir tasarruf olarak resmî anlamda Süryanilerin Ermeniler üzerinden tanımlanmasının da

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML. VRD. CMH. 375.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DVN, 66/86;631 No'lu Diyarbekir Şer'iyeye Sicili, Evast-ı Cemaziyelahir 1135 tarihli belge.

etkisiyle, Ermeni ve Süryani kimliğinin birbiriyle ilişkilendirilmesine/karıştırılmasına yol açmıştır. Bu ilişkilendirme genellikle Süryanilerin, daha görünür olan Ermeniler ve Ermeni Kilisesi üzerinden tanımlanması şeklindedir.

Toplumun farklı katmanlarının, etno-dinsel kimlikleri kendi içinde tam olarak nasıl ayırttıkları/tanımladıkları konusunda en iyi verileri anılar ve seyahatnameler sunmaktadır. Bu bağlamda bazı seyyahlar Süryanileri tanımlarken, özellikle Yakubî kimliği üzerinden, Ermenilerle ilişkilendirmektedirler. Mesela; Evliya Çelebi, Süryaniceye özel bir ilgi gösterip seyahat ettiği yerlerdeki Süryanice kitabelere çok sık yer vermesine rağmen “Yakubî” kimliğini Süryanilerden çok Ermenilerle ilişkilendirir. “Arabistân’ın Ermenilerine Ya’kûbî derler. Şâm’da ve Haleb’de ve Irâk’da cümle Ya’kûbî lisânı tekellüm ederler. Ve âyîn-i bâtil-ı bî-mezhepleri gayri gûnedir. Lisân-ı Ya’kûbî dahi mahalliyle tahrîr olunur ve kavm-i Mıgdîsî lisânı dahi başka lisândır kim ba’zı elfâzı ve niçe lügatleri Fârisî’ye yakındır” (Evliya Çelebi, 2004: C.3 127). Yine Bidlis’teki Yakubiler için, “Ammâ bu şehrin içinde olan Ermenî Ya’kûbîlerin ve re’âyâ-yı Arabîlerin cizyesi Van kulu aklâmıdır” (Evliya Çelebi, 2004: C.4 64). 1699’da Nusaybin’e gelen Fransız Seyyah Olivier de, burada yaşayan halkları sayarken Süryanilerden “Yakubî Ermeniler” diye bahseder (Maden, 2001: 3). Bu iki örnek resmî tanımlamanın sosyal hayatta etkisini gösterdiği gibi, Ermeni-Süryani ilişkilerinde sosyal birlikteliğin yoğunluğuna dair bir kanıt olarak da değerlendirilebilir.

On altıncı yüzyılın başlarında bölgeye seyahat eden Polonyalı Simeon da, Harput’taki Ermeni-Süryani ilişkilerine dair oldukça olumlu notlar tutmuştur. “Harput şehrinde... Ermeniler ve Süryaniler muhabbet üzere olup birbirinden kız alıp verirdi. Cenaze merasimlerine de birbirlerinin papazlarını davet ederler, bundan maada bütün Süryaniler Ermenice konuşurlardı. Harput köyleri içinde Rum köyleri de vardı; fakat bunlar kendilerini Ermenilerden tefrik etmeyip onlarla akrabalık tesis etmişlerdir, hemen hepsi de Ermenice konuşurlar. Bunlar birbirleriyle o kadar kaynaşmışlardı ki kimin Ermeni, kimin Rum veya Süryani olduğu anlaşılıyordu.” (Andreasyan, 1964: 90).

Hristiyan cemaatlerin kendi aralarındaki kilise ayrılıklarının, birbirlerini sapkınlıkla itham edecek kadar oldukça derin teolojik tartışmalar üzerinden yürüdüğü ve inanç bağlamında birbirlerini kabul etmedikleri bilinen bir gerçektir. Her bir cemaat kendi kilise inanç sistemini hiç tartışmasız diğerlerinden üstün görüyordu. Bu bağlamda, her cemaatin “tarihsel olarak birey ve toplumlari çoğu zaman kendi ‘kutsal kubbesi’nde kendilerini seçilmiş, kurtulmuş, kazanmış ve üstün varlıklar olarak konumlandıkları” (Yavuz, 2009: 3)ndan bahsedebiliriz. Ama bu konumlandırmanın, hayat pratiklerindeki yansımaları keskin değildi ve inanç farklılıkları günlük hayattan çok, kriz zamanlarında ön plana çıkan ve ayrılmaya/çatışmaya sebep olan unsurlardı. Ancak bu konuyu detaylı olarak aydınlatılabilecek kaynaklar konusunda tarihin/tarihçinin çaresizliğinden bahsetmemiz gerekir. Konuyla ilgili en önemli kaynaklarımızı Osmanlı resmî

kayıtları oluşturmaktadır. Osmanlı arşiv kayıtlarının, özellikle de sosyal hayata dair oldukça geniş veriler sunan mahkeme kayıtlarının, en büyük handikabı toplumsal unsurları çok genel olarak din üzerinden tanımlamış olmalarıdır. On dokuzuncu yüzyıla kadarki kayıtlarda kişilerle ilgili sadece Müslüman, Hristiyan veya Yahudi olduklarına dair tanımlamalar yer almaktadır. Bu tanımlamalar belgelere yansıyan isimlerin Ermeni, Süryani, Rum vs. kimliklerini vermediği gibi, bu cemaatler arasındaki ilişki düzeyini açıklamamıza da izin vermiyor. On dokuzuncu yüzyıldan sonra Osmanlı kayıtlarının verdiği bilgiler de ancak anekdot olarak değerlendirilecek verilerdir. Mesela, cemaat dışı evlilik yasak olmasına rağmen, çok az da olsa, Ermeni-Süryani evliliklerinin varlığını bu kayıtlardan öğrenmekteyiz¹³. Mahkemelerde birbirlerine şahitlik yaptıklarına¹⁴ ve borç alıp verdiklerine¹⁵ dair birçok kayıt yanında zaman zaman birlikte yaşamının oluşturduğu sorunlar sebebiyle birbirlerinden şikâyetçi olarak mahkemelere başvurdukları anlaşılmaktadır. Bu küçük bilgiler, Ermeni-Süryani ilişkilerinin sosyal hayatta özel bir ilişki türüne tekabül etmediği ve bu yönüyle de oldukça “normal” olduğunu ya da herhangi iki dinî grubun ilişki düzeyinden farklı olmadığını göstermektedir.

Geleneksel Uyumdan Modern Çatışmalara

On dokuzuncu yüzyıl bütün bir Osmanlı coğrafyasının modernlikle karşılaştığı ve geleneksel ilişkilerin yerini modern ilişkilere bıraktığı bir yüzyıl oldu. Müslüman olmayanlar özellikle misyon hareketleri sebebiyle modernlikle Müslümanlardan önce karşılaştılar ve modernleşme öncelikle onları etkiledi. Modernlik/modernleşme, bu kavramlara yüklenen tüm olumlu anlamlara rağmen, Osmanlı coğrafyasındaki halklar için ayrışma ve çatışmanın temel dinamiği oldu. Yukarıda açıklanan ilişki düzeyi ve şekli, modern öncesi dönemde geleneksel formlar içinde, farklılıkların kendine has bir uyumu yakaladığını göstermektedir. Elbette bu uyum, tüm boyutlarıyla ve her zaman içten bir kabule dayanmıyordu.

Ermeni ve Süryanilerin modernleşme süreçleri kıyaslandığında, Ermenilerin Süryanilere göre oldukça ön planda olduğu görülecektir. Bu durum Ermenilerin coğrafi ve demografik konumlanışlarıyla doğrudan ilişkilidir. Ermeni cemaatinde, kilise dışı oldukça etkili sınıfların varlığı (Bkz. Külekçi, 2013) ve bu sınıfın Batı dünyası ile sıkı ticari ilişkileri, misyon faaliyetlerinin Ermenileri merkeze alması ile Ermenilerin on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren uluslararası siyasi güçlerin Osmanlı sınırlarındaki yerli müttefikleri olmaları Ermeni modernleşmesini hızlandıran sebeplerin başında gelmektedir. Süryaniler ise öncelikle yaşadıkları

¹³ 420 No'lu Siird Şer'ıye Sicili, 28 Receb 1312 tarihli belge.

¹⁴ 312 No'lu Diyarbakir Şer'ıye Sicili, 16 Şaban 1299 tarihli belge ve 298 No'lu Bidlis Şer'ıye Sicili 22 Safer 1326 tarihli belge.

¹⁵ 223 No'lu Urfa Şer'ıye Sicili 20 Safer 1312 tarihli belge ve 312 No'lu Diyarbakir Şer'ıye Sicili, Gurre-i Receb 1299 tarihli belge ile 3 Rebiülevvel 1299 tarihli belge.

coğrafya itibarıyla modern düşüncenin araçlarıyla daha geç ve daha dolaylı tanışmışlardır. Siyasi anlamda uluslararası aktörler için ciddiye alınacak bir güç olmamaları, Ermenilere kıyasla modernleşme sürecini daha geriden takip etmelerine yol açmıştır.

Modernleşme sürecinde, Ermeni-Süryani ilişkilerini etkileyen en önemli unsur misyon çalışmaları olmuştur. Katolik misyon ile Protestan misyon çalışmalarını etkileri bakımından birbirinden ayırmak gerekmektedir. Genel olarak Katolik misyon çalışmaları Süryani ve Ermeniler arasında bir “Ortodoks dayanışması” oluşturarak, başlangıçta olumlu ilişkiler doğurmuştur. Protestan misyonlar ise millî duyguları besleyen yapılarıyla daha ayrıştırıcı bir etki yaratmıştır.

Katoliklerin, Osmanlı sınırlarında misyonerlik faaliyetleri oldukça erken tarihlerde, on altıncı yüzyılda başlamıştır. Ancak bu faaliyetler on sekizinci yüzyılda, özellikle Fransa'nın da desteğiyle, daha etkili olmaya başlamıştır. Ermeniler, on sekizinci yüzyılın başlarından itibaren İstanbul'da Katoliklerle yoğun bir mücadeleye başlamışlardır (Artinian, 2004: 47). Bu yüzyılın sonunda Katolikler, Süryaniler üzerinde de oldukça etkili olmaya başlamışlardır. Hatta 1782'de cemaat ikiye ayrılmıştır (Özcoşar, 2014: 208-209).

On dokuzuncu yüzyılın başlarında Ermeniler ve Süryaniler arasında oldukça geniş bir kitlenin Katolikliği kabul etmesi, her iki cemaati hem misyonerlere hem de Katolikliği kabul edenlere karşı amansız bir çatışma içine sokmuştur. Bu çatışma sürecinde, Ermeni Patrikliği ile Süryani Patrikliği arasında bağlar, en azından bir dönem için, Katoliklere karşı ortak hareket etme düşüncesiyle daha kuvvetlenmiştir. Bu ittifak kendisini en belirgin şekilde, Süryanilerin patriklik merkezi Mardin'de göstermiştir. Mardin'de Ermenilere yönelik Katolikleştirme faaliyetleri öylesine etkili olmuştu ki, on dokuzuncu yüzyılın başlarında şehirdeki tüm Ermeniler Katolikliği kabul etmişlerdi. Bunlarla mücadele ise hem kendi hem de Ermeni cemaati adına Süryaniler tarafından yapılmıştır. 1819'de Süryani Patriği Gevargis'in bu çatışmalar sebebiyle Katolik Ermenilerin şikâyetiyle kısa bir süreliğine hapse atılması ya da Süryani kaynaklarının belirttiği şekliyle kadınların hamamlarda bile kavgaya tutuşmaları, çatışmanın derecesini göstermesi açısından önemlidir (Dolabani, 2006: 168-178).

Protestanların, Osmanlı sınırlarında on dokuzuncu yüzyılın başlarında başlayan faaliyetlerinde ön plana çıkan misyon 1810 yılında Amerika'nın Boston şehrinde kurulan *American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM)*'dir (Mutlu, 2005: 155-165). Protestan misyonlar çalışmalarında, Ermenilerin Protestan etkisine Osmanlı sınırlarındaki diğer Hristiyanlardan daha açık olduğuna dair bir izlenim edinmişlerdi (Artinian, 2004: 54). Öyle ki; 1840'larda Amerikan Misyonu adını “*Ermeni Misyonu*” olarak değiştirecek kadar Ermeni odaklı hâle gelmiştir (Kocabaşoğlu, 1989: 75). ABCFM'nin Ermenilere yönelik faaliyetleri ön planda olmasına rağmen daha çok Nasturilere yönelik olan ve Süryanilerin yaşadığı bölgeleri de içine alan bir alt misyon olarak “*Asur Misyonu*”

da faaliyet göstermiştir (Özcoşar, 2008: 401). Süryaniler, ABCFM kadar İngiliz Protestan misyonerlerinin de etkisinde kalmıştır (Bkz, Parry, 1895).

Protestan misyonların cemaatler üzerinde özellikle okul, hastane vs. gibi faaliyetler aracılığıyla oldukça geniş bir etki alanı oluşturmuştur. Bu etki, kitlelerin Protestanlaşmasından çok, modern düşüncelerle tanışmasını ve özellikle de milliyetçilik düşüncesinin yaygınlaşmasını sağlamıştır. “Enternasyonalizme ve insan haklarına güçlü bir şekilde bağlı ve Ermeni milliyetçiliği dahil tüm milliyetçiliklere mesafeli oldukları” (Kieser, 2005: 26) söylenen misyonerlerin Osmanlı sınırlarında Hristiyan halkların milliyetçiliğe kayışındaki etkileri yadsınamaz bir gerçektir. Özellikle modern okullar Artinian’ın (2004: 57) ifadesiyle “Ermeni milleti içinde bir halk hareketinin gerçek başlangıcını oluşturdu.” Misyonerlerin yaptıkları bazı çalışmalar ise direkt milliyetçilik duygularını körüklemeye yönelik olmamasına rağmen Süryaniler gibi Hristiyan kimliğin ağır bastığı topluluklar üzerinde bile milliyetçilik doğrultusunda bir etki yapmıştır. Anadiller konusunda yapılan çalışmalar, taşraya kadar uzanan okullaşma, yerel matbaaların “anadilde” okuryazarlığı arttırması ve bunun entelektüel-siyasal bir canlılık getirmesi, bunun yanı sıra yabancı dil öğrenimi ile Batıya ve Batılı düşüncelere açık hâle gelme misyonerliğin milliyetçiliği körükleyen faaliyetlerinin başında gelmektedir (Aydın, 2000: 79).

Hristiyan cemaatler arasında “millî” düşüncelerin yayılması sadece onlarla Müslümanlar arasında bir ayrışmaya sebep olmamış aynı zamanda kendi aralarında, ayrışmalarını da tetiklemiştir. Bu ayrışmanın Ermeni-Süryani ilişkilerine yansımalarını on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren izleyebilmekteyiz. Özellikle Katoliklerle mücadele sürecinde, Süryanilerin Ermeni patrikliğinin aracılığına ihtiyaç duyması, Ermenilerin nüfus tahrirlerinde Süryanileri kendi nüfusları arasında gösterme eğilimleri ve idari olarak kendilerine bağılıklarını kullanmaya kalkışmaları, iki cemaat arasında amansız bir mücadelenin başlamasına yol açmıştır. Ermeniler bu süreçte Süryaniler üzerindeki etkilerini arttırmaya çalışırken, Süryaniler de resmî olarak Ermenilere bağılıklarını sorgulamaya başlamışlardır. Ermenilere bağılı olmak ve onlar üzerinden tanımlanmak artık Süryaniler için kabul edilebilir bir durum değildi.

Süryaniler, Ermenilere bağılıktan kurtulmak için öncelikle İstanbul’da temsilcilik açmışlardır (Metin, 1999: 34). Ardından, Ermeni Kilisesi ile aralarındaki irtibatı tamamen koparıp bağımsız bir cemaat olmak için girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Tanzimat Fermanı’nın ardından vilayet ve sancaklarda yönetim meclislerinin oluşturulması ve her cemaatin bu meclislerde temsilci bulundurma hakkı elde etmesi Süryanilerin Ermenilerden bağımsız olma girişimlerini hızlandırmıştır. Bu süreçte Süryani cemaatinin hem ruhanileri hem de sivilleri, İstanbul’a arizalar göndererek, inanç bakımından ve tarihsel olarak Ermenilerle hiçbir ilgilerinin olmadığını ispatlamaya çalışmışlardır. Bu girişimlerde Patrik Petros en etkili isim olmuştur.

Patrik Petros, 1873'te patriklik beratı almak için İstanbul'da bulunduğu sırada, Nusaybin Süryani cemaatinin, padişaha bir arıza göndererek Ermeni milletinden ayrılıp, ayrı bir millet olarak teşkilatlanmalarını istemesi, patriğin Ermenilerden bağımsız olma çalışmalarında etkili olmuştur¹⁶. Bu yazışmalarda Süryanilerin “*ben tasavvuru*” ve Ermeniler üzerinden “*öteki algıları*” da ortaya çıkar. Süryaniler Ermenilerden ayrılma isteklerini gerekçelendirirken kendi patriklerinin, İstanbul patriğinden daha üst düzeyde olmasını öne sürerler. Buna göre, kendi patrikleri bir “*reis-i umumi*” iken, İstanbul Ermeni patriği ise sadece bir “*piskopos*”tur¹⁷.

On dokuzuncu yüzyıldaki bu mücadelenin bir boyutunu da nüfus sayımlarında Ermeni ve Süryani nüfusunun Ermeni evraklara kaydedilmesi oluşturmaktadır. Elazığ, Kahta ve Adıyaman'da bu konuda yapılan usulsüzlükler Süryani patrik vekili tarafından şikâyet konusu yapılır¹⁸. Elbette bu mücadele sadece resmî yazışmalar üzerinden yürümemiştir. Mücadelenin en somut hâli kilise anlaşmazlıkları şeklinde kendini gösterir. Urfa ve Lice gibi yerlerde birbirlerinin kiliseleri üzerinde hak iddia etmeleri bu çatışmanın en somut göstergesidir¹⁹.

Sonuç Yerine

Osmanlı dönemi Ermeni-Süryani ilişkilerinin son perdesini Ermeni olayları çevresindeki gelişmeler oluşturmaktadır. Berlin anlaşması (1878) sonrası ortaya çıkan gelişmeler 1895'te çatışmalara dönüşmüştür. Bu süreçte yaşananlar, Ermenileri marjinalleştirirken Süryanileri bir yandan Hristiyanlık bilinci diğer yandan kendilerini koruma ikilemi arasında bırakmıştır. Olaylar, vardıkları boyut içinde bir Müslüman-Hristiyan çatışması olarak Süryanileri de etkilemiştir. Süryanileri etkileyen önemli bir unsur da Taşnak gibi Ermeni örgütlerinin, Süryanilerin kendi yanlarında yer almalarına yönelik çalışmaları ve muhtemelen bunun da ayrı bir baskı unsuruna dönüşmüş olmasıdır. Benzer şekilde Osmanlı Devleti de Süryanileri olaylardan uzak tutmaya yönelik bir strateji izlemiştir. Bu süreçte Süryaniler bir yandan Ermenilerle diğer yandan yaşanan olaylarla (*belgelerin ifadesiyle Ermeni efkâr-ı fasidesiyle*) alakaları olmadığını ispatlamaya çalışmışlardır.

Bu olayların Ermeni-Süryani ve Osmanlı Devleti ilişkilerine en önemli yansımaları, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca aralıksız olarak devam eden Süryanilerin, Ermenilerden bağımsız olma girişimlerinin sonuç vermesidir. Ermeni olayları sonrasında, Süryanilerin Ermenilerden ayrılma talepleri Osmanlı Devleti'nce de strateji olarak kabul edilebilir hâle gelmiştir. Bunun sonucunda,

¹⁶ Mardin Kırklar Kilisesi Arşivi, 23 Cemaziyelahir 1290 tarihli belge.

¹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.E.E., 38/69 ve 38/71.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BEO, 26/1890 ve 35/2552.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ŞD 2416/20; DH.TMIK.M 64/4.

Süryanilerin yönetim şekliyle ilgili resmî uygulamaları belirleyecek bir nizamname hazırlanması için Süryanilerden ve resmî görevlilerden oluşan bir heyet oluşturulmuştur. Bu heyet Mart 1914'te çalışmalarını bitirmiş ve "Ortodoks Süryani Kadim Patrikliğinin Nizamnâme-i Umumiyesi" tamamlanmıştır (Bkz. Şimşek, 2005). Böylelikle Süryanilerin, Ermenilere bağlılığı resmî olarak sona ermiştir.

Kaynakça

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BEO, 26/1890 ve 35/2552, DH.TMIK.M 64/4, DVN, 66/86, HR.SYS., 2812/ 21, ML. VRD. CMH. 375, NFS.d 530, ŞD 2416/20, Y.E.E., 38/69 ve 38/71, Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait 10 No'lu Defter 1277-1324. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait 15 No'lu Defter 1251-1329. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait 8 No'lu Defter 1236-1274. Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait 9 No'lu Defter 1255-1328.

Şer'îye Sicilleri

298 No'lu Bidlis Şer'îye Sicili, 312 No'lu Diyarbakir Şer'îye Sicili, 313 No'lu Diyarbakir Şer'îye Sicili, 352 No'lu Diyarbakir Şer'îye Sicili, 631 No'lu Diyarbakir Şer'îye Sicili, 420 No'lu Siird Şer'îye Sicili, 223 No'lu Urfa Şer'îye Sicili.

Diğer Arşiv

Mardin Kırklar Kilisesi Arşivi, 23 Cemaziyelahir 1290.

KİTAPLAR, TEZLER, MAKALELER

Andreasyan, H. D. (1964). *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*. İstanbul: Baha.

Artinian, V. (2004). *Osmanlı Devletinde Ermeni Anayasasının Doğuşu (1839-1863)*. İstanbul: Aras.

Atiya, A.S. (2005). *Doğu Süryanileri Tarihi*. Nurettin Hiçyılmaz (çev.). İstanbul: Doz.

Aydın, S. (2000). "Anadolu Hristiyanlığında Dönüşüm Misyoner Faaliyetlerinin Doğu Hristiyanlığı Üzerindeki Etkisi ve Modernleşme. *Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi 25-28 Ekim 2000 Ürgüp/Nevşehir*, 73-88.

Braude, B. (1982). "Foundation Myths of the Millet System". in *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, volume I, London: Holmes&Meier, s. 69-87.

Çelik, M. (1996). *Süryani Tarihi 1*. Ankara: Ayraç.

Dolabani, H. (2006). *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*. Gabriyel Akyüz (çev.). İstanbul: İmak.

Eastern Churches Containing of the Nestorian, Armenian Jacobite, Coptic and Abyssinian Communities (1850). by the Author of "Proposals For Christian Union", London.

Eryılmaz, B. (1996). *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale.

- Evliya Çelebi. (2004). *Seyahatname*. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (haz.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Günay, R. (2002). 259 Numaralı Hicri 1006-1008 (Miladi 1598-1600) Tarihli Mardin Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Humphreys, R. S. (2011). *İslam Tarihi Metodolojisi, Bir Sosyal Tarih Uygulaması*. Murtaza Bedir (çev). İstanbul: Litera.
- Jetkins, P. (2008). *The Lost History of Christianity*. New York: HarperOne.
- Kenanoğlu, M. M. (2004). *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik.
- Kieser, H.L. (2005). *Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*. İstanbul: İletişim.
- Kocabaşoğlu, U. (1989). *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*. İstanbul: Arba.
- Külekcı, C. (2013). Ermeni Kimliğinin Dönüşüm Süreci ve Âmira Sınıfının Oluşumu. *Hikmet Yurdu*, Yıl 6, c. 6, sayı 12, 101-117.
- Maden, A. M. (2001). *Olivier'ye Göre Anadolu (Birecik, Şanlıurfa; Mardin, Nusaybin)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Metin, E. (1999). "İstanbul Güzel ve Hain Dost", *HETO*, sayı 1.
- Mutlu, Ş. (2005). *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*. İstanbul: Gökkuşbu.
- Özcoşar, İ. (2008). *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, İstanbul: Beyan.
- Özcoşar, İ. (2014). Separation and Conflict: Syriac Jacobites and Syriac Catholics in Mardin in the Eighteenth and Nineteenth centuries. *Byzantine and Modern Greek Studies*, volume 38 No. 2(2014), s. 201-217.
- Parry, O. H. (1895). *Six Months in A Syrian Monastery*. London: Horace Cox.
- Şimşek, M. (2005). "Süryani Kadim Ortodoks Kilisesi Patrikhane Nizamnamesi". *SBarD*, sayı 6, s. 725 - 742.
- Yavuz, Ş. (2009). "Öteki ile Beriki Arasındaki Salınımında Dinlerde Birlikte ve Beraber Yaşamının Teolojik ve Pratik İmkânı". *Milel ve Nihal*, c. 6, sayı 2, s. 31-49.